

Cinquanta anys d'exili

L'últim adéu dels desterrats

En els inicis del 1939, milers de catalans, bascos, gallecs, madrilenys, andalusos, valencians, passaven la frontera hispano-francesa, Començava l'èxode més important del segle XX. Mig segle després, l'exili cultural, humà i polític de la guerra civil espanyola diu el seu últim adéu.

La llarga marxa de l'exili s'iniciava, en certa manera, el 1937, després del bombardeig genocida de la vila de Guernica i de la posterior entrada de les tropes rebels del general Franco a Euskadi.

Segons l'historiador britànic Hugh Thomas, "a les quatre i mitja de la vesprada, el repicar de les campanes de l'església va anunciar que s'acostaven avions".

Era el dilluns 26 d'abril de 1937. Llavors la població de Guernica, d'uns 7.000 habitants, a uns 10 quilòmetres de la costa cantàbrica i a vora 30 quilòmetres de Bilbao, era la vila símbol de les llibertats basques.

Aquell fatídic dia de primavera, a la mateixa hora que a l'Espanya franquista començava, encara, el toreu dels toros més braus, un flotilla de Heinkel 111, alemanys, pilotats per nazis, va fer aparició en el cel grisenc de Guernica per sotmetre durant algunes hores la població basca a un dels bombardejos genocides més importants del segle vint.

Els Heinkel germànics van ser seguits, poc després, pels Junker 52 de la flotilla franquista.

Segons Hugh Thomas, "la gent va començar a fugir de la ciutat i els fugitius també van ser metrallats".

Eren els primers fugitius de la guerra. A partir d'aquest fet, que la premsa de tot el món (*The Times*, *Daily Telegraph*, *Ce Soir*, *Star*, *Daily Express*, etc.) va testimoniar amb reportatges gràfics i literaris, s'inicià l'exili hispà cap a França i Anglaterra. Aquest moment històric va generar, així mateix, a París, a la retina del pintor Pablo Ruiz Picasso, un dels majors impactes creatius de la història de l'art del segle vint. Del bombardeig de Guernica naixeria, tres mesos després, el mural interior del Pavelló de la República Espanyola a l'Exposition Internationales des Arts et Techniques dans le Monde Moderne que es va presentar a París a l'estiu del

1937. Una obra d'art que, poc després d'iniciada la guerra mundial (1939-45), va anar a parar també a l'exili. Una imatge que, des de l'exili al Museum of Modern Art de Nova York, seria, durant més de quaranta anys, l'emblema artístic, cultural i polític de l'exili, del desterrament, de l'oposició democràtica al règim franquista.

L'exili humà de la guerra va començar al País Basc cap al 1937. Va continuar des de Catalunya a França després de la batalla de l'Ebre el 1938. I es va consumir amb el pas de vora 500.000 homes, dones i xiquets en la primavera del 1939.

Els primers desterrats són nens. Els xiquets dels governs autonòmics d'Euskadi i Catalunya, amb la col.laboració del govern de Madrid, envien a colònies escolars a Anglaterra, Bèlgica, França i molt particularment a Mèxic.

Després ve l'exili dels bascos i catalans pròxims a la frontera hispano-francesa després dels bombardejos de Bilbao i Barcelona i l'avançament progressiu de les tropes franquistes.

Finalment, després de l'entrada de les tropes del general Yagüe a Barcelona el 27 de gener de 1939, es va iniciar definitivament l'exili republicà massiu.

A partir d'aquestes dates la història de l'èxode humà s'escriu als camps de concentració francesos (1939-42), en la lluita contra la invasió nazi (1939-45), a terres de l'URSS (l'emigració dels comunistes espanyols cap a Moscou), a diferents països llatinoamericans en què hi havia una política d'hospitalitat amb la República Espanyola (Xile, República Dominicana, Mèxic) o vincles familiars amb l'emigració econòmica (Argentina, Veneçuela, Cuba) i sobretot a Mèxic, on el president del país, el general Lázaro Cardenas, a més de mantenir una relació particular amb el president de la República Espanyola, Manuel Azana, i d'haver col.laborat en la defensa armada de la legalitat democràtica espanyola, havia elaborat decrets d'immigració molt favorables per a

l'acollida dels republicans espanyols a Mèxic.

TESTIMONIS VALENCIANS D'UNA EMIGRACIÓ INFANTIL

José Estruch Sanchis (Alacant, 1916-Madrid, 1990), fill d'un odontòleg alacantí, estudiant d'agrònoms en la juventut i excel.lent director i professor de dramaturgia, es va exiliar a Londres a mitjan guerra civil espanyola. Gràcies a un amic va contactar amb les Colònies Escolars organitzades pel govern d'Euskadi a Anglaterra, on va exercir de professor d'espanyol i de director de teatre durant uns quants anys (1938-1949). Abans de morir, la passada primavera, recordava aquella experiència amb emoció: "Quan vaig arribar a Londres hi havia vora 5.000 xiquets bascos en les Colònies Escolars organitzades pel govern basc. Després molts van tornar a Euskadi, reclamats en temps del franquisme (1939-45). Però a Londres van quedar quasi 2.000 xiquets. Jo vaig treballar alguns anys en les colònies dels xiquets bascos refugiats a Londres. Amb mi eren, també, Garcia Lora i Luis Portillo. Els donava classes d'espanyol i feia teatre amb ells. Sobretot amb els majors que treballaven al camp i a la indústria i tornaven els caps de setmana a les colònies. La meua missió era que no perderen el vincle original amb la cultura espanyola. Fèiem adaptacions, lectures, muntatges. També els duia a veure teatre anglès...".

José Estruch, acabada la guerra mundial, es va exiliar a Montevideo (Uruguai), on vivia la seua família i on va iniciar la seua carrera teatral, al costat de l'actriu catalana Margarida Xirgu, que va continuar el seu treball a l'Escuela de Arte Dramático de Montevideo. A la capital uruguiana va anar José Estruch per tres mesos i s'hi va quedar vint anys.

Vicente Carrión Fos (València, 1923) va formar part de l'expedició dels Xiquets

Grup de dones i xiquets al vapor Mexique que va traslladar als exiliats de França a Mèxic (27-7-1939). (Foto: Anònim/Arxiu J.M. Armero). A la dreta, l'arribada de les tropes franquistes a Barcelona (29-1-1939). (Foto: Anònim/Arxiu J.M. Armero).

Les tropes franquistes i carlines es van fer càrrec del control de la frontera hispano-francesa (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.). A la dreta, el general Solchaga va controlar, amb les forces carlines, part de la frontera hispano-francesa (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.).

L'eixida dels republicans espanyols per la frontera de Cervera (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.) A la dreta, els republicans espanyols ven ser registrats a l'arribada a la frontera francesa (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.).

Les armes de l'exèrcit republicà espanyol ven quedar a la mateixa frontera (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.). Amalia Solórzano, dona del president de Mèxic, es va ocupar del grup de xiquets invitats a Morelia, Mèxic (1937). (Foto: Anònim/Arxiu Lourdes Grobet).

L'exili cultural valencià

L'exili republicà de 1939 representa un dels colps més forts que va sofrir la cultura democràtica valenciana dels anys trenta. La desfeta va afectar tots els sectors del món de la cultura valenciana del període republicà. La desolació va ser el símptoma de la vida quotidiana a les ciutats d'Alacant, Castelló i València entre 1939 i 1945, que són els anys de la persecució, empresonament i expulsió dels intel·lectuals vinculats amb el règim republicà. La repressió va impulsar l'empresonament de bona part dels intel·lectuals i els artistes que per raons personals, familiars o laborals decidiren quedar-se a casa després de la desfeta.

Ricardo Muñoz Suay, quan fa memòria de la postguerra, diu que, després de fugir del camp de concentració alacantí d'Albatera —que considera "un assaig dels posteriors camps d'extermini nazis"—, va haver de amagar-se en diversos domicilis familiars. L'experiència de Muñoz Suay en la postguerra va ser l'experiència d'un home ocult durant uns quants anys: "Quan l'home lliure es decideix a convertir-se en un home ocult, el trànsit d'un estat a un altre estat de coses és imposat per la por a la tortura o a la mort violenta, a la indefensió, en darrer extrem". En redactar aquestes ratlles, Muñoz Suay, es referia a la sort, ja la mala sort!, que molts dels seus companys de generació van tenir quan fugien per la mar, a peu o en cotxe cap a França, l'URSS o l'Àfrica del Nord, o en caure empresonats per les forces militars o polítiques guanyadores de la guerra civil espanyola (1936-39). La desfeta comportà un exili interior i un exili exterior.

L'exili interior és la història de la desgràcia, de l'empresonament, de la pèrdua del treball, de la persecució política i de la mort. Afusellats a Pater-

Rafael Altamira, historiador, el dia que va arribar a Mèxic (1942). (Foto: Hermanos Mayo/Arxiu M.G.). A la dreta, la família de Josep Renau a Mèxic (1945). (Foto: Anònim/Arxiu M.G.). Baix, l'escriptor i advocat Angel Gaos amb R. Lapiedra i R. Blasco (València, 1987). (Foto: Jordi Vicent/Arxiu M.G.).

na van morir, entre altres intel·lectuals i artistes, el rector de la Universitat de València, Joan Peset i Aleixandre, i els artistes Alfredo Torán i Alfredo Gomis. A la presó de Sant Miquel dels Reis o la Modelo de València van anar entre d'altres Josep Bueno (mestre), Pérez Contel (escultor), J.J. Estellés (arquitecte), Angel Gaos (advocat), Vicent Beltran (escultor), Francesc Badia (escultor), Tónico Ballester (escultor), Carles Llorens (arquitecte), etc. L'exili exterior és la història del desterrament. De l'experiència dura als camps de concentració de França (Argelers, Sant Cebrià, Barcarès, etc.). De l'experiència a la segona guerra mundial (1939-45), lluitant en defensa de la democràcia amb els francesos o els russos, contra la invasió nazi d'Alemanya. És, finalment, la història del viatge, sense retorn, a l'Àfrica, a Llatinoamèrica (l'Argentina, Cu-

ba, la República Dominicana, Xile i Mèxic, etc.) o als Estats Units de Nord-amèrica.

La diàspora cultural de l'exili va transformar completament el panorama cultural humà i universitari del País Valencià. València, que tenia sis diaris, va quedar-se amb dos (*Las Provincias* i *Levante*) i un vespertí, un poc després *Jornada*. De les revistes culturals (*Nueva Cultura*, *Estudios*, *Hora de España*, *El Camí*, *República de las Letras*, *Orto*, etc.) que hi havia durant els anys trenta, no en va quedar cap. Les aules dels instituts, la universitat, etc., van quedar buides. A l'exili exterior va anar la major part de la intel·ligència valenciana democràtica, nacionalista i republicana.

La Generalitat valenciana va editar el llibre *L'exili. L'emigració cultural valenciana a través del temps*, on apareixen més de 150 professionals

de la cultura dispersos per l'URSS, els Estats Units, Llatinoamèrica, etc. La llista es llarga i sobretot representativa. Entre els professors universitaris hi ha Josep Gaos, Josep Medina Echavarría, Vicent Llorens, Jose Puche Álvarez, J.M. Ots Capdequí, Josep Ricard Morales, Rafael Altamira, etc. Entre els artistes, la família Ballester-Renau, Enric Climent, Josep Espert, Enric Moret, Gori Muñoz, Ricard Bastida, etc. Entre els arquitectes Botella Pastor, Jesús Martí, Enric Segarra, etc. Entre els periodistes, Eduard Buil, Ernest Guasp, Carles Espla, Fe Castell, Pascual Leone, Alard Prats, etc. Tota una generació en la qual hi havia alguns dels escriptors en llengua catalana (Eduard Buil, Josep i Angelí Castanyer, Puig Espert, Felip Melià, etc.) i llengua castellana (Juan Chabás, Gil Albert, Pla y Beltrán, Max Aub, Josep Boles, Virgili Botella Pastor, Artur Perucho, J.M. Romà, etc.) més representatius de la generació valenciana dels trenta. Cinquanta anys després es pot afirmar que la desfeta va ser una gran pèrdua per a la renovació cultural valenciana iniciada en l'etapa de la dictadura de Primo de Rivera, madurada durant la segona republica espanyola i dispersa amb l'exili.

Perquè l'exili va generar una pèrdua d'identitat. L'abandó, per molts escriptors de la llengua d'origen. I la dispersió intel·lectual, humana i política.

Manuel García

EDAMEX

LOS NIÑOS ESPAÑOLES DE MORELIA

(el exilio infantil en México)

L'eixida dels xiquets bascos, catalans, valencians, etc. a les colònies de França, Anglaterra i Mèxic va iniciar l'exili. (Foto: Coberta d'un llibre sobre l'exili infantil/Arxiu M.G.). A la dreta, grup de xiquetes del nucli "Niños del Pueblo español" de Morelia (Puebla, Mèxic, 1945). (Foto: Anònim/Arxiu Lourdes Grobet). Baix, grup de xiquets espanyols exiliats a Mèxic ("Ninos de Morelia"). Entre ells el mestre valencià Vicente Carrión (Morelia, 1989).

del Poble Espanyol, que des de València i Barcelona va eixir cap a Mèxic a la primavera del 1937. Tenia tot just tretze anys. Era fill d'una modesta família valenciana. No tornaria a veure mai els seus pares. L'expedició de 442 xiquets i xiquetes procedents de Madrid, Barcelona, València i d'altres llocs de la resta de l'estat espanyol havia estat propiciada per un comitè en què participava Amalia Solorzano, esposa del president del govern mexicà. Aquells xiquets van viure uns anys a Morelia, capital de l'estat de Michoacán—regió natal del general Cárdenas—i després es van dispersar per diverses cases, colònies, escoles, etc. de l'estat mexicà. L'experiència va ser dura, perquè molts no van tornar, i ni tan sols van poder veure de nou els seus pares. A Mèxic són coneguts com "els xiquets de Morelia".

En una entrevista amb Vicente Carrión, fa alguns anys, en el seu retir com a mestre jubilat a Morelia, aquest pedagog i escriptor valencià conservava encara els seus records inesborrables de la seua ciutat d'origen: "jo jugava, de xiquet, a les Alamedetes, al costat de les Torres de Serrans, ja que vivia al barri del Carme. Allí jugàvem i, un dia que contàvem històries

de xiquets, vam veure passar un camió d'aquells oberts, ple de gent, cantant amb el puny tancat i en alt. Anaven cridant. Després va passar un altre camió. I més tard sonaren els primers trets. Ens vam esglaiar molt i començarem a córrer amb por cap al riu. Després me'n vaig anar a casa i em vaig ficar davall del llit esglaia-díssim".

Vicent Carrión també conserva amb nitidesa els seus records del viatge de València a Mèxic en plena guerra civil espanyola: "La invitació del general Cárdenas, president de Mèxic, als xiquets del poble espanyol va ser en principi mentre durara la guerra. Volia evitar als xiquets el perill dels bombardejos a les ciutats. El govern mexicà ens va considerar fills adoptius, mentre continuara la lluita fratricida. Quan va acabar, vam pensar que tornaríem a Espanya. Però com que l'acord del govern mexicà s'havia fet amb el govern republicà i aquest s'havia traslladat a Mèxic, prengueren la decisió que ens quedàrem a terres mexicanes, sota la tutela del govern en l'exili. Alguns xiquets, no gaires, tornaren a Espanya, Però gairebé ningú va reclamar el seus fills. La situació a Espanya era tan difícil que ¿qui gosava

reclamar uns exiliats encara que foren uns xiquets?"

Ara, amb el pas dels anys, Vicente Carrión, que va arribar a dirigir l'Escuela de la Ciudad de México", viu a una caseta allunyada de la ciutat, en ple camp morelià, la terra que li va donar asil quan era, per cert, a penes un xiquet.

Francesc Alcalà Llorente (València, 1908), economista, periodista i escriptor—familiar de Teodor Llorente—també va tenir a veure amb l'exili infantil. Va ser membre del Consell Tutelar de Protecció de Menors del Ministeri de Sanitat i del Ministeri de Treball. Des d'aquest lloc de treball i amb l'ajuda de la seua esposa, Pilar Escolano, es va ocupar de la supervivència a València i de l'evacuació posterior cap a Algèria, Bèlgica i França de més de 30.000 xiquets. Al cap dels anys, Alcalà Llorente, octogenari, des del seu retir a la colònia de Cuauhtemoc, a la capital mexicana, recorda fidelment aquella experiència: "El primer de desembre de 1936 va eixir des de Burjassot la primera expedició de 117 xiquets que des de l'estació del Nord de València va anar a París. A càrrec d'aquest grup anava com a tutora Pilar Escolano, acompanyada d'altres per-

Joan Comas, antropòleg mallorquí exiliat a Mèxic (1939). (Foto: Hermanos Mayo/Arxiu M.G.). Acte dels catalans exiliats a Mèxic (1945). (Foto: Hermanos Mayo/Arxiu M.G.).

L'inici de l'exili cultural (1939-1941)

La cultura catalana el 1939 emmudeix quan comença l'intent de genecidi cultural del franquisme. No es pot publicar ni una ratlla en català. Serà, doncs, l'exili qui agafarà la torxa i qui durant unes quantes anys mantindrà la continuïtat de la cultura catalana.

El mateix 1939, malgrat la dispersió i els drames que comporten l'èxode, la inadaptació i la manca de mitjans, comencen a publicar-se diaris, revistes i opuscles. Ens trobem amb l'inici de l'exili cultural.

L'octubre del 1939 surten simultàniament a Mèxic i a França les publicacions *Revista dels catalans de Mèxic* i *El Poble Català*. La primera, que només durà cinc números, era mensual i pretenia recordar el format i el contingut de la mítica *Revista de Catalunya*. Hi van col·laborar des de Joaquim Xirau fins a Lluís Ferrer de Pol. Va plegar per dificultats econòmiques. La segona, que sortí fins al febrer del 1940, fou suspesa per l'ocupació de París pels nazis, però n'havien aparegut setze números. Era setmanal i aplegava un nodrit grup

d'intel·lectuals, entre els quals comptaven sobretot Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila. A part d'algun butlletí de caire polític (del PSUC o d'Estat Català), fins el 1941 no sortí una altra revista de cultura i pensament, que seria *Full català*, precedent immediat de *Quaderns de l'exili*, la revista de Joan Sales, Ferran de Pol, Raimon Galí, etc.

Val a dir que els emigrants polítics van aprofitar a bastament tres revistes de bon nivell que publicaven a Amèrica els vells emigrants: *Germanor* de Santiago de Xile, fundada el 1912; *Ressorgiment*, de Buenos Aires, fundada el 1916; i *Catalunya*, que havia nascut també a Buenos Aires el 1930. Totes tres publicacions foren les millors tribunes per als exiliats. *Catalunya*, per exemple, rebia cròniques des de França de Domènec Guansé i altres i alhora remunerava les col·laboracions. *Germanor* va ser "copada" pel grup d'escriptors que aviat arribaren a Xile: Joan Oliver, Xavier Benguerel, Domènec Guansé, Cèsar August Jordana, Francesc Trabal i Josep Ferrater-Mora. Mentre que *Ressorgiment* representa-

va més la línia de l'independentisme radical, a través de seu director, vell emigrat, Hipòlit Nadal-Mallol, el centenari del qual se celebrarà pel gener vinent.

Deixant de banda alguns opuscles, en aquests tres primers anys d'exili trobem només deu llibres en català. El 1939 sortí a Perpinyà un conjunt de discursos i de declaracions de Joan Casanovas, president del Parlament de Catalunya fins feia poc, i que es titulava *Un pensament, una actitud*. I l'Agrupació d'Ajut a la Cultura Catalana, que duia J. Girona i Ribera, home de confiança de Francesc Cambó, encetà el mateix 1939 a Buenos Aires una col·lecció literària d'escriptors exiliats amb *El perfecte dandy*, de Pere Coromines, i també amb *Sense retorn* de Berenguer, aparegut igualment el 1939. El 1940 la mateixa col·lecció va editar els contes de Cèsar August Jordana *Tres a la re-raguarda* i el dietari, tan colpidor, d'Antoni Rovira i Virgili, *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, llibre que va ser retingut un cert temps per por que fos considerat derrotista. També el

1940 Josep Maria Poble publicà el *Llibre d'or de la Societat de Beneficència dels naturals de Catalunya a l'Havana* (1849-1940), que commemorava el centenari d'aquesta entitat mutualista a la capital cubana. El 1941 l'Agrupació d'Ajut a la Cultura Catalana publicà una obra fonamental: el *Nabí*, de Josep Carner, que, curiosament, s'havia editat primer a Mèxic el 1940, en traducció castellana del mateix autor. El mateix any i a la mateixa sèrie sortí la novel·la de Manuel Valdegeges, *Ombres entre tenebres*. Pel seu compte el 1941 Josep Maria Poble publicà a Mèxic el llibre *Records vells i històries noves*, mentre que el pintor Martí es feia el mateix a París amb el llibre de bibliòfil *Barcelonines* (1941), amb deu litografies seves.

A França la represa de l'exili cultural se situa, de fet, el 1946, després dels triomf dels alitats contra els nazis. A Mèxic, el 1947, Bartomeu Costa-Amic enceta les seves col·leccions en català que avui sumen prop de cinquanta títols. Però això ja és una altra història...

Albert Manent

sones. Des de la capital francesa vam traslladar els xiquets fins a Brussel·les, a Bèlgica. Al pas per París he de contar-li que els xiquets saludaven la gent des de l'estació amb el puny en alt. A la capital francesa vam fer un descans. Els xiquets buscaven els urinaris públics com a desesperats. Uns per a pixar. Uns altres per a descansar. El viatge va ser una pallissa".

En acabar la guerra, la família Alcalà-Escolano va quedar-se un temps a França. Hi van treballar amb les autoritats franceses en els serveis d'evacuació dels republicans, fins que van aconseguir, cap al 1942, exiliar-se definitivament a Mèxic. Per cert que Alcalà Llorente va ser uns dels pocs col·laboradors periodistes desterrats que va mantenir la llengua i va col·laborar indistintament en la premsa

mexicana (*El Universal, Excelsior, Diario de México*, etc) i en la premsa valenciana de l'exili (*Mediterrani, Senyera*, etc.). També va formar part del Consell de Cultura Catalana i de l'Orfeó Català de Mèxic.

ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ

Passar a peu els Pirineus, en ple hivern del 1939, va ser possiblement una de les experiències més dures de la diàspora republicana, després de la guerra civil espanyola.

Al *Diari de la caiguda de Catalunya* el periodista Josep Parnau detalla d'aquesta manera tan esborronadora la primera eixida a l'exili d'unes 150.000 persones: "Es va fugir desesperadament, quasi sempre a peu, de vegades amb carro, que transporta tota mena d'estris. Molts del que se'n van són catalans, però no hi falten refugiats del nord d'Espanya, de Madrid i de Màlaga. Catalunya ha estat terra d'asil en els últims dos anys, que és el temps que aquella gent porta fugint".

Les forces franquistes, que acaben d'ocupar la premsa catalana, veuen les coses d'una altra manera. Des del diari *La Vanguardia Española* es diu: "¡Barcelona! ¡Engalana! Franco ha reconquistado la tres veces inmortal ciudad de Gerona". A aquests titulars triomfalistes segueixen unes pàgines repugnants en què es diu: "El enemigo huye en desbandada hacia la frontera. Pero antes incendia Gerona, arrasa los campos, quema las fábricas i asesina sin piedad".

Les fotografies de la premsa francesa del moment i la gent que va eixir a peu, espaordida abans dels bombardejos, en donen un testimoni ben diferent.

Manuela Ballester (València, 1908), pintora, dibuixant i il·lustradora—companyia de Josep Renau, ex-director general de Belles Arts durant la guerra—recorda d'aquesta manera el pas de la frontera: "Vaig eixir d'Espanya a peu, amb la meua família i els meus fills, pels Pirineus. Va ser en ple hivern del 1939. Poc després que entraren les tropes del general Franco a Barcelona. Venien soldats marroquins i navarresos a les ordres dels generals Yagüe i Solchaga. Els moros, llavors, tenien fama de ser bastant sanguinaris".

Manuela Ballester anava amb dues germanes, la mare, ja vella, i els seus dos fills, Julieta i Ruy. El seu espòs, Josep Renau, havia eixit per un altre camí amb els seus germans. No es van trobar fins a uns mesos després a Le Mans, des d'on, poc més tard i gràcies a la intervenció del Co-

Tomba d'un xiquet exiliat a Morelia, Mèxic (1989). (Foto: Michael Gutman/Arxiu M.G.). En mig, l'eixida dels republicans espanyols cap a la frontera francesa (1939). Baix, l'exèrcit francès amb la col·laboració especial de militars senegalesos es va ocupar de desarmar, a la frontera, l'exèrcit republicà espanyol (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.).

Tres revistes valencianes de l'exili

La diàspora cultural de l'exili va ser una de les grans aportacions de l'èxode dels republicans, en particular, als països llatinoamericans. A les quasi cent revistes publicades en català, segons el cens de J. M. Balcells, cal afegir els periòdics bilingües valencians *Levante* (1940-1943), *Mediterrani* (1944-46) i *Senyera* (1951-1976).

Les tres revistes valencianes de l'exili van girar entorn de la Casa Regional Valenciana de Mèxic, creada pels republicans valencians el 1942.

El primer periòdic es titulava *Levante*. Es va publicar el 1943 i portava com a subtítol "Órgano de la Casa Regional Valenciana". El butlletí tenia a penes vuit pàgines, el seu director gerent era Pascual Aragonés i tenia una periodicitat mensual.

Al llarg dels quatre números que, pel que sembla, van eixir al carrer col·laboraren, entre d'altres, els escriptors i periodistes José Manaut Nogués (president de la Casa Regional Valenciana), José Castelló Tàrraga (antic alcalde de Castelló), Antonio Eulogio (ex-alcalde d'Alacant), Carlos Esplà (ex-ministre de Propaganda), Marín Civera (economista i editor), Rodolfo Llopis (dirigent socialista),

etc.

El periòdic va tractar preferentment temes relacionats amb l'exili, les ciutats d'origen dels valencians, els grans protagonistes de la història del país (Jaume I, Manuel Tolsá, José Ribera, Lluís Vives, Joaquim Sorolla, etc.).

Escrita preferentment en castellà, incloïa alguns versos en català, com el de Francesc Alcalà Llorent titulat *Exili* (1941).

El periòdic es va editar gràcies a la iniciativa de la junta directiva de la casa regional i al suport publicitari de les primeres empreses d'exiliats espanyols a terres mexicanes: Techo Eterno Eureka, Hispania Vinícola, farmàcia Madrid, sastreria valenciana A. Sebastián, Viajes Ultramar, Publicacions Gamón, Mosaiques Valencia, Perfumeria Margerit, mudances La Económica, etc.

La publicació comptava, també, amb donacions de socis com ara Francisco Llano de la Encomienda (general), Francisco Albert (escultor), José Bolea (escriptor), Enrique Cerezo (escriptor), etc.

La següent publicació, de molta més durada, contingut cultural i nivell intel·lectual va ser *Mediterrani* (1944-46). Subtitulada com a publicació de la Casa Regional Valenciana,

es va publicar al llarg de tres anys. Va tenir diversos directors, entre ells l'escriptor i editor anarco-sindicalista Marín Civera, que, en els primers números, va aglutinar entorn seu els intel·lectuals del desterrament més sensibles a la cultura valenciana del desterrament (José Castelló Tàrraga, Carlos Esplà, Ernesto Guasp, Jerónimo Galipienzo, Alfredo Just, José Manaut Nogués, Alardo Prats, etc.) i alguns escriptors de cert prestigi abans d'eixir d'Espanya cap a l'exili (Julián Gómez Gorkín, Juan Gil Albert, Max Aub, etc.).

La revista, de format de quartilla, d'una mitjana de quaranta pàgines, vinyetes en les portades i interior d'artistes valencians com ara Josep Renau, Rafael Raga, Juan Estellés, Josep Mateu, Pasqual Llop, Luis Dubón, Lao, etc. reunia tant il·lustradors de l'exili com de l'interior.

Pel que fa al contingut, *Mediterrani* es va ocupar dels grans personatges de la cultura valenciana (Blasco Ibáñez, Joaquim Sorolla, Rafael Altamira, Gabriel Miró, José Martínez Ruiz *Azorín*, el filòsof Lluís Vives, Joanot Martorell, etc.).

La publicació, amb una periodicitat bimestral, compaginava els temes històrics amb

l'actualitat, la inclusió de textos sobre artistes, escriptors, temes de l'exili, etc.

El periòdic, escrit preferentment en castellà, va arribar a incloure alguns textos en català, com el del biòleg Josep Vázquez Sánchez, o els d'Enric Cerezo, Miquel Santaló, etc.).

Després de divuit exemplars —alguns dobles— la revista *Mediterrani* va deixar de publicar-se el 1946, tres anys després de l'inici d'aquesta insòlita dinàmica cultural d'un país amb una emigració total.

Finalitzada *Mediterrani*, alguns membres de la Casa Regional Valenciana de la ciutat de Mèxic es van plantejar l'edició d'un butlletí mensual. Així va nàixer, l'agost del 1951, la revista *Senyera*, amb el següent propòsit: "Estrechar los lazos de hermandad de todos los valencianos y amigos de Valencia en Méjico". Va eixir al carrer, amb una missió: "Llevar hasta ellos palpitations de aquella maravillosa tierra; recordar nuestras costumbres y hacer latir en nuestros corazones ese valencianismo que agigantan la nostalgia y la distancia...".

El butlletí, modestament editat a ciclostil, incloïa l'Himne de València, un text

mité d'Accueil aux Intellectuels Espagnols, podrien embarcar, des del port de Sant Nazari, en el paquebot *Vendamm*, el 6 de maig del 1939, camí de l'exili mexicà.

Al vaixell, per cert, van coincidir un grup d'artistes i d'intel·lectuals espanyols, catalans i valencians: Josep Carner, José Bergamín, Emilio Prados, Antonio Rodríguez Luna, Eduardo Ugarte i bona part de la família Ballester-Gaos-Renau.

A banda de les històries personals, aquell èxode en la frontera catalano-francesa és ple d'escenes dramàtiques. La visió, mig segle després, de les targetes postals fetes *in situ* pel fotògraf Cauvin, de Perpinyà, és un testimoni de primer ordre

de la duresa d'aquella fugida de vora mig milió de persones.

IMATGES DE LA DIÀSPORA

Tot i que la història habitualment es fa amb documents d'arxius, testimonis orals dels protagonistes i assajos substanciosos dels historiadors, hi ha una altra història que té una versemblança de la qual no dubta ningú per la força de l'evidència. Es tracta de la història de les imatges. A banda d'alguns documentals dispersos per les més estranyes filmoteques del món sencer, les fotografies de l'època continuen sent el testimoni més important sobre el tema.

A més de les fotos, ja notables, dels germans Mayo, del fotògraf americà Robert Capa i del reporter valencià Agustí Centelles, la col·lecció d'imatges de Chauvin resulta avui dia uns dels testimonis gràfics més importants d'aquell èxode col·lectiu.

Apenes un centenar d'imatges, impreses en targetes postals, van servir a Chauvin per a reflectir, potser des de l'òptica d'un fotògraf de províncies, un fet humà —l'eixida de milers d'homes, de dones i de xiquets— que va esdevenir un fet històric.

La història gràfica de Chauvin sobre l'exili fa la narració per diversos temes, poblacions i fets. Primer hi van aparèixer els militars carlistes i franquistes i van controlar el pas de les forces republicanes

Capçalera del primer periòdic valencià publicat a l'exili (*Levante*, Mèxic, DF, 1943). (Foto: Arxiu M.G.). Coberta de la revista *Mediterrani* (Mèxic, DF, 1945). (Foto: Arxiu M.G.). Baix, Rosa Ballester, escriptora i gravadora. (Foto: Michael Gutman). Coberta de la revista *Senyera* (Mèxic, DF, 1959). (Foto: Arxiu M.G.).

sobre la presència de València a Mèxic, un article en català de Lluís Giménez, una ressenya sobre la mort del cartellista Ruano Llopis, etc.

En la manxeta inicial del butlletí només apareixien dos noms: Juan M. Tort (director) i Enrique Aracil (administrador).

Amb aquestes modestes possibilitats se'n van publicar nou números. Però, a partir del número deu, la revista *Senyera* aconsegueix una edició més digna, millor impresa i més atractiva.

En la nova etapa apareixerà com a director José Castelló Tàrraga, que diri-

girà la publicació durant alguns anys.

La revista va eixir al carrer de nou amb dotze pàgines, il·lustracions, diversos autors com Enrique Munoz, E. Manaut Viglietti, Bernat Bono Barber (des de València), Enric Cerezo, etc.

Al llarg de més de vint-i-cinc anys d'existència, la publicació va anar canviant tant de director com d'equip de redacció. Entre ells va estar José Castelló Tàrraga, Carlos Tarazona, Jerónimo Galipienzo, etc. La revista va ser, en la pràctica, un pont d'unió i col·laboració entre articulistes de l'interior (Enric Soler i

Godes, Salvador Bru, Francesc Almela Vives, José Ombuena, Manuel Sanchis Guarnier, Víctor Maicas, Vicent Vidal Corella, Bernat Bono Barber, etc.) i de l'exterior, és a dir, els exiliats (Manaut Nogué, Manuel Castillo, Alcalà Llorente, Muñoz Orts, Enric Cerezo, Enric Marín Moreno, etc.). *Senyera* va arribar a publicar fins i tot alguns textos de Joan Fuster.

Com a butlletí d'una casa regional va seguir, molt de prop, tots els temes tradicionals, festius, sentimentals d'aquest país. La seva lectura, després dels anys, serveix, entre altres coses, per a

fer un seguiment de l'activitat valenciana en l'exili entorn de festes, activitats socials, recreatives, etc.

La publicació va comptar, entre els seus portadistes amb artistes genuïns com Carlos Tarazona -que va fer falles a Mèxic, districte federal- i Tónico Ballester.

Alguns fets puntuals, com la primera actuació del cantant Raimon a Mèxic van ser seguits amb gran desplegament informatiu.

Quant a Mèxic, la redacció de *Senyera* va seguir també de prop tant les efemèrides com les activitats entorn de l'exili. **Albert Manent**

derrotades després de a guerra. Entre Cervera de la Marenda, la Jonquera i el Portús apareix el general Solchaga -el pare de l'actual ministre d'Hisenda- alguns caps militars franquistes i fins i tot algun oficial de les forces mores fidels al general Franco. Braç en alt, a la manera feixista, els uniformats rebels, triomfants d'una guerra civil van contemplar somrients la fugida dels republicans. Hi ha una seqüència especialment significativa en què apareixen, en filera, al costat d'un pontet de fusta, amb un senyal de circulació on posa "Aduana-Espana-Douane", envoltats de banderes espanyoles, rostre somrient i braç en alt, en típic gest d'herois d'una batalla entre germans.

Juntament amb aquestes imatges, apareixen llargs plans, quasi cinematogràfics, d'interminables fileres d'homes, dones i nens, en lent caminar cap a la llibertat. S'hi mostren les seqüències més insòlites. Soldats abrigats amb mantes i encaputxats protegint-se de la pluja, la neu i el fred. Camperols amb boina i mantes al muscle. I centenars de persones anònimes amb la seua maleta de cuir, cartó i fusta que cerquen la frontera.

De totes les imatges fotogràfiques de la sortida hi ha algunes especialment emotives. En una apareix un petit grup de combatents republicans, de paisà, amb barrets, boines i passamuntanyes, portant cadascú les peces més insòlites: un paraigua, una

guitarra i una maleta. Van somrients. Possiblement cantant una cançó. Sembla que vagen d'excursió i no fugint sense esperança d'una guerra perduda. Una altra imatge peculiar és la del nen cobert amb una manta i un corder lligat al costat de la seua cama. Finalment hi ha, potser, la més insòlita de totes. La de la parella de camperols que ixen del país, muntats a cavall, barret d'ala ampla i la dona a la gropa. ¿Van vençuts o amb la cara molt alta? La història següent, de morts, malalties, desolació, fred, pluja, vents, en unes tendes de campanya improvisades al costat de la mar, als camps de concentració francesos d'Argelers, Barcarès, Bram Gurs, Sant Cebrià del Rosselló, etc. donen fe d'una

La vida quotidiana dels refugiats abans d'arribar a la frontera hispano-francesa (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.). A la dreta, el museògraf Fernando Gamboa va coordinar a Marsella l'eixida dels republicans espanyols a l'exili (1939). (Foto: Anònim/Arxiu M.G.). Baix, la vida quotidiana als camps de concentració (1939). (Foto: Chauvin/Arxiu M.G.). A la dreta, l'Ipanema, vapor que va traslladar els exiliats dels camps de concentració francesos a les terres mexicanes (7-7-1939).

història dramàtica en què, sota la tutela cruel de soldats senegalesos al servei del govern francès, van morir molts exiliats. A partir d'aquest hivern del 1939 va començar el primer Nadal de desolació de l'exili. Uns a la França de poc abans de la invasió alemanya, altres viatjant a Moscou, per a sofrir, poc després, els rigors d'una guerra mundial i uns altres, finalment, marxant pel mar en els primers vaixells francesos fletats pel govern mexicà del general Cárdenas —el *Mexique*, l'*Ipanema*, el *Flandre*, etc.— camí del port de Veracruz a Mèxic.

A Llatinoamèrica —Argentina, Cuba, Xile, Mèxic, República Dominicana, etc.— començaria l'exili de la pàtria d'origen que es va unir amb l'emigració econòmica en les cases regional de l'emigració hispana (Casa Regional Asturiana, Casa Regional Gallega, Orfeó Català, etc.). Uns altres, mitjançant els partits polítics en l'exili (PSOE, PCE, ARDE, etc.). Finalment també hi va haver els valencians a Mèxic, que van crear una comunitat valenciana

republicana, la primera Casa Regional Valenciana de Mèxic (1942).

L'exili, a partir d'aquí, a més de la lluita per la supervivència, l'adaptació al país, la projecció de les seues vides en un altre context cultural, geogràfic i polític, va començar a sofrir la quota de nostàlgia de qualsevol desterrat. El primer Nadal de molts republicans exiliats es celebra als mateixos camps de concentració. Aquesta sort poc comuna afecta vora 500.000 persones. Uns 250.000 membres de l'exèrcit republicà que, bon punt va travessar la frontera del Portús, va entregar les armes als gendarmes francesos. Uns 10.000 són ferits de guerra, civils i militars. Quasi 60.000 són paisans i 170.000 xiquets i dones. Repartits —segons precisa en el seu llibre Josep Pernau— entre els camps de concentració d'Argelers, Barcarès, Banyuls, Adge. Gurs, Vernet, Sant Cebrià del Rosselló, Cotlliure, Elna, Prada, Bram, Setfont. Amèlie-lesBains, Arles-sur-Tet, etc. els exiliats passen el primer Nadal entre tendes de campanya, barracons de fus-

ta, lletrines sobre el terra i les més detestables condicions que es puga imaginar, en una labor d'amfitrió, d'un govern veí de dreta, que no sap què fer amb la marea humana, política, militar que se li ha llançat damunt.

Segons el testimoni periodístic de Josep Pernau: "A la platja, les tempestes de sorra que la tramuntana arrosega castiguen els cossos dels refugiats. A penes s'hi pot menjar, i l'aigua, en alguns camps, no és potable. Alguns espanyols comencen a embogir i s'han donat els primers casos de suïcidis".

Una jove professora francesa, Lucette Pla, del Pertús, recorda així els fets: "Em moria de vergonya durant l'èxode". Malgrat la reacció dretana de certs sectors francesos amb *slogans* com "¡No faciliteu la invasió roja als nostres camps!", la població de sud francès acull bé els republicans espanyols que, entre 1939 i 1942, a poc a poc abandonaria finalment, en uns vaixells sense tornada, aquell infern sense fi.